

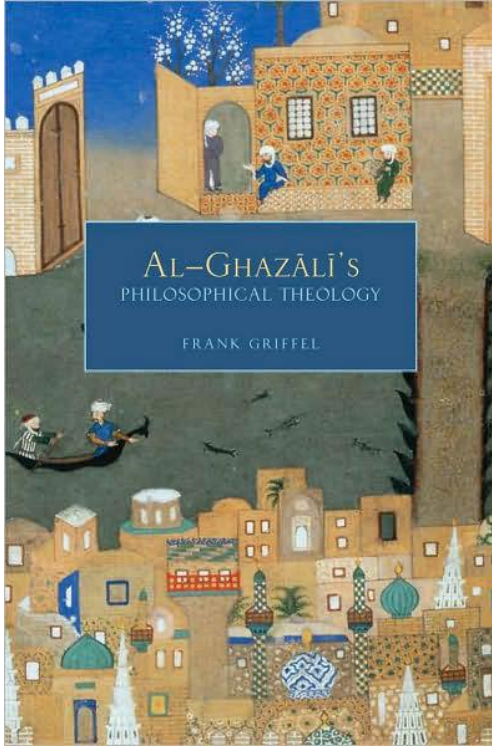

Al-Ghazālī's Philosophical Theology

Frank Griffel, Oxford & New York: Oxford University Press, 2009

xiii + 408 Sayfa. ISBN 978-0-19-533162-2

Muhammet Fatih Kılıç

Griffel'in *Al-Ghazālī's Philosophical Theology* adlı kitabı, Gazâlî'nin hayatı ve merkezî öğretileri hakkında Batı'da yapılmış son dönem çalışmaları arasında bir sentez niteliği taşıması bakımından önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmasında Griffel, Gazâlî gibi hem kelâmcı, hem felsefe münekkidi, hem fakih, hem de sûfî olan disiplinler-ötesi bir düşünürün hayatı ve kozmolojisine ilişkin teferruatlı ve tutarlı bir resim sunar. Bu çerçevede o, Gazâlî'yi, felsefi geleneğin İslâm kelâmı içinde

tabiî bir yer edinme sürecine bilfiil katkı sağlayan İslâm dünyasındaki ilk felsefi kelâmcı olarak ele alır.

Griffel'in Gazâlî düşüncesini "felsefi kelâm" (*philosophical theology*) olarak adlandırmasındaki en önemli gerekçesi, Gazâlî'nin İslâm kelâm geleneğiyle Aristoteles mantığını bütünleştirme çabasıdır. Ne var ki Aristotelesçi mantık, Aristotelesçi ontoloji dışarıda bırakılarak -ikisi sıkı sıkıya birbirine bağlı

oldukları için– neredeyse benimsenemez. Griffel’a göre Gazâlî her ne kadar bu konuda yeterince açık sözlü olmasa da bu irtibatın farkındadır. Griffel, bu çalışmasında, Gazâlî’nin kelâmî eserlerine yönelik bütüncül bir okumayla ontoloji, insan nefsi ve nübüvveteye dair görüşlerinin en etkili İslâm filozofu İbn Sînâ tarafından şekillendirilmiş olduğunu göstermeye çalışır. Buna ilave olarak yazar, Gazâlî’nin üç felsefî öğretiyi şiddetli bir şekilde eleştiriye tabi tuttuğu *Tebâfütü’l-felâsife* adlı eserinin, eleştiri dışı kalan Aristotelesçi felsefeyi İslâm kelâmı içinde tabiileştirdiğini savunur. Buna göre Gazâlî felsefeyi âdeta elekten geçirerek meşru bir zemine oturtmuş ve İslâm kelâmına dâhil etmiştir.

Griffel çalışmasını kabaca iki kısma ayırır: Birinci ve ikinci bölüm, Gazâlî’nin hayatını, en önemli öğrencilerini ve erken dönem takipçilerini ele alan kitabın ilk kısmına aittir. Geri kalan bölümlerse Gazâlî kozmolojisine ilişkin bir analiz sunar. Yazarın Gazâlî’nin hayatı hakkındaki kaynaklara ilişkin detaylı bir inceleme yaptığı birinci ve ikinci bölümü çalışmasına dahil etmedeki amacı, Gazâlî’nin kelâmcı olmaktan çıkıp bir sûfiye dönüşmesine ilişkin çağdaş yaygın görüşün onun hayatı hakkındaki en güvenilir kaynaklarla desteklenip desteklenemeyeceğini keşfetmektir. Çünkü yazara göre Gazâlî’nin hayatıyla ilgili çağdaş araştırmalarda geçerli hâkim görüş, onun *el-Munkız mine’d-dalâl* adlı otobiyografisindeki kendi açıklamaları tarafından tamamen biçimlendirilmiş durumdadır. Griffel, bu açıklamaların bilinçli bir yönlendirme olduğu ve tek başına onun hayatı ve görüşleri hakkında yeterli bilgiyi sağlayamayacağı kanısındadır. Yazara göre çağdaş araştırmalar, Gazâlî’nin hayatı ve eserlerine ilişkin öğrencilerinin verdiği bilgiler ve kendisinin Farsça mektup koleksiyonu gibi en önemli ilâve kaynaklardan yeterince istifâde edememiştir. Yirminci asrın ortalarından itibaren erişilebilir hâle gelen bu ilâve kaynaklar, Gazâlî’nin faaliyetlerine ve nerelerde bulunduğu hakkındaki kronolojiye ilişkin arta kalmış pek çok tereddüdü açıklığa kavuşturan zengin bilgiler içerir. Griffel açısından daha da önemlisi bu kaynaklar, Gazâlî’nin felsefeyle olan ilişkisinin, otobiyografisinde ortaya koyduğundan daha fazla anlama sahip bir yapıda olduğunu düşünmemize imkân sağlar. Griffel, Gazâlî’nin otobiyografisinde dile

getirdiği Bağdat Nizâmiyye Medresesi'ndeki görevini bırakmasına neden olan buhran sonrasında düşüncelerinin değiştiğine ilişkin iddianın, erken dönem eserleriyle sonraki eserleri dikkate alındığında gerçekte sürdürülebilecek bir iddia olmadığını ileri sürer. Griffel'a göre Gazâlî'nin mektuplarını ve talebelerinin yorumlarını okumak, Bağdat'tan ayrılmasının ardında, düşüncelerinin değişmesine neden olduğu iddia edilen buhrandan başka olayların da olduğuna ilişkin otobiyografisinde yer almayan bazı ipuçları vermektedir.

Griffel'a göre Gazâlî kelâmına dair tutarlı bir kavrayışın önündeki en büyük engel, Tanrı'nın âlemi nasıl yarattığı ve kendi yarattığıyla nasıl ilişkili olduğuna işaret eden kozmolojisi hakkındaki düşünceleridir. Sözgelimi *Miškâtü'l-envâr* adlı eserinde Gazâlî, filozoflar tarafından geliştirilen ve daha önce hiçbir Sünnî kelâmcının eserinde görülmemiş kozmolojik ilkeleri yansıtan bir dil seçmiştir. *Miškâtü'l-envâr*'daki bu öğretiler, aynı zamanda onun diğer kitaplarında, örnek olarak *el-İktisâd fil-İtikâd*'da olanlarla zıt gibi görünüyor. Griffel; W. H. T. Gairdner, Arent J. Wensinck ve Miguel Asin Palacios, William M. Watt, Hava Lazarus-Yafeh gibi ilim adamlarının bu farklılıkları belgelediklerini ancak doğru ve tutarlı bir açıklama sunamadıklarını belirtir. İlk defa Richard M. Frank, Gazâlî'nin önceden müntesip olduğu Eş'arî kelâm ekolü tarafından geliştirilmiş olan kozmolojik sistemi terk edip İbn Sinâ kozmolojisini benimsemiş olduğunu öne sürmüştür. Michael E. Marmura'ysa Gazâlî'nin Eş'arî kelâmının temel ilkelerinden hiçbirini asla çığnemediği ve onun kozmolojisine sâdik kaldığı fikrini geliştirmiştir. Griffel, Gazâlî kozmolojisi hakkında, her ikisinin de haklı gerekçelerle doğru sayılabilecek yorumlara dayandığını düşündüğü Frank ve Marmura tarafından ortaya konulan farklı tezleri değerlendirmeye tabi tutarak aralarındaki çelişkiyi ortadan kaldırmayı ve yeni bir sentez meydana getirmeyi hedeflemektedir. Buna göre Griffel, Gazâlî'nin eserlerinde ilk bakışta uygun olarak bağdaştırılamaz sanılan birtakım cümleleri uzlaştırmaya çalışan bir okuma sunar.

Griffel'a göre Gazâlî, kendi kozmolojisini, Eş'arî ve İbn Sînâcı kutuplar arasına yerleşecek bir şekilde geliştirir. Ancak yine de Gazâlî sentezinin, varlığını, Eş'arîliğe olduğundan daha fazla İbn Sînâ'ya borçlu olduğunu savunur. Griffel'a göre Gazâlî, Tanrı'nın fâil-i muhtâr oluşunu muhafaza etmeyi umut eden bir kelâmcı olarak kalıp İbn Sînâ'nın determinist kozmolojisini benimseme doğrultusunda çok zekice bir yöntem keşfetmiştir. Griffel, kozmolojiye ilişkin Eş'arî ve İbn Sînâcı duruşların, Tanrı'nın kendi yarattığı varlıklarla nasıl bir ilişki içinde olduğu konusunda karşılıklı olarak birbirini dışlayıcı yaklaşımlara sahip olduğunu; fakat aynı zamanda bu iki kozmolojinin Tanrı'nın yarattıkları hakkında ulaştıkları sonuçlarla ilgili olarak çok sayıda benzerliği paylaştığını belirtir. Gazâlî'nin bu iki kutup arasında sentezci bir duruş geliştirmek için bu benzerliği kullandığını ifade eden yazar, Gazâlî'nin; insanın özgür iradesiyle ilâhî takdir arasındaki çakışma, insan fiillerinin oluşumu, keramet, insana ilişkin mikro kozmosla âleme ilişkin makro kozmos arasındaki paralellikler ve Tanrı'nın var olan âlemden daha iyi bir âlem yaratıp yaratamayacağı meselesi hakkındaki yaklaşımlarının tamamını, onun kozmolojide aldığı duruşla irtibatlı olarak ortaya koyar.

Griffel'in çalışmasının Gazâlî kozmolojisine ilişkin kısmı üçüncü bölümle başlar. Griffel, *İslam'da Felsefenin Rolü* başlığını taşıyan üçüncü bölümle "Yorumun Kuralı" (*Kânûnü't-te'vîl*) Üzerinden Akıl ve Vahiy Uzlaşması başlığını taşıyan dördüncü bölümü, Gazâlî kozmolojisine hazırlık olarak tasarlamıştır. Nispeten daha kısa olan bu bölümler, Gazâlî'nin, vahyin literal ifade tarzıyla çelişen burhânî delillerin sonuçlarına ilişkin örneklere uyguladığı epistemolojik ilkeleri içeren *Kanûnü't-te'vîl* adlı eserinde olduğu gibi, İslam'da *felsefenin* rolü hakkındaki duruşunu açıklayarak nedenselliği uygulama biçimine dair esaslı bir analiz yapmak için gerekli zemini teşkil eder. Takip eden bölümler, Gazâlî'nin kozmoloji hakkında yazdığı muhtelif metinler üzerinden hemen hemen kronolojik bir usulle devam eder. *Erken Dönem İslam Düşüncesinde Kozmoloji: Gazâlî'nin Tebâfütü'l-Felâsife'sini Doğuran Gelişmeler* başlığını taşıyan beşinci bölümde yazar, Gazâlî öncesi Eş'arilikte vesilecilik, ikincil nedenler ve

filozofların âlemin zorunluluğuna ilişkin görüşlerini ele alarak İslam kelâmının kozmolojiyle olan ilgisini açıklar. Griffel, *Tebâfütü'l-felâsife'nin On Yedinci Tartışması* başlığını taşıyan altıncı bölümde, Gazâlî'nin filozofların kozmoloji öğretilerine ilişkin değerlendirmesini ortaya koyar. *Nedensel İlişkiye Dair Bilgi Zorunludur* başlığını taşıyan yedinci bölümde yazar, Gazâlî'nin son derece programlı felsefe eleştirisinde açık kalan meselelere cevap verdiği ve köklerini *Tebâfüt*'ten alan diğer eserlerini ele alır. Bunlar daha çok onun *Mi'yârü'l-ilm* ve *Mihakkü'n-nazar* adlı eserleridir. *İhyâu 'ulûmu'd-dîn'de Nedenler ve Eserler* başlığını taşıyan sekizinci bölüm, Gazâlî'nin, kozmoloji ve insan fiillerinin oluşumuna ilişkin en belirgin ifadelerinin “Allah'ın birliğine iman ve O'na tevekkül” (*Kitâbü't-tevhîd ve't-tevekkül*) adlı otuz beşinci babında yer aldığı *İhyâ* adlı eserini mercek altına alır. *İhyâ'dan Sonra Yazılan Eserlerde Kozmoloji* başlıklı dokuzuncu bölümde ise Griffel üç meseleye odaklanır. Bunlar, Gazâlî'nin *el-Maksadu'l-esnâ fî şerbi esmâ'il-lâbi'l-busnâ* ve *Kitâbu'l-Erbâ'in* adlı eserlerinde geçen Tanrı'nın yaratma fiilinin nasıl O'nun iradesinin bir ifadesi olduğunu ve yaratılan şeylerin nasıl O'nun hikmetine işaret ettiğini açıklamak üzere su saati hakkındaki meşhur misali, *Miškâtü'l-envâr*'ındaki insan sınıflarına dair değerlendirmeleri üzerinden kozmolojisine ilişkin önemli bilgiler veren aynı derecede meşhur “hicab babı” ve son olarak vefatından bir gün önce bitirdiği *İlcâmü'l-'avâm 'an 'ilmi'l-keâm* adlı eserinde Tanrı'nın nasıl yarattığı, yarattıkları hususunda nasıl davrandığına ilişkin açıklamalarıdır.

Bu çalışmasında Griffel, Gazâlî'nin eserlerinde olduğu sanılan çelişkileri uzlaştıracak yeni anlam katmanları keşfetmenin, metinleri daha fazla ciddiye almak ve onları tekrar tekrar okumakla mümkün olduğunu düşünür. Bu çerçevede, kitap boyunca, Gazâlî'nin kelâm ve felsefesinin ayırıcı unsurlarını ortaya koymaya ve bunların İbn Sînâ felsefesinden nasıl farklılaştığını tespit etmeye çalışır. Griffel'in sunduğu okumada Gazâlî'nin kelâm ve felsefesi, İbn Sînâcılığın belirli bir türü olarak değerlendirildiğinde doğru bir şekilde yorumlanmış olur.

